

onu yahudi, hristiyan veya Mecûsî yapar" (Müslim, "Kader", 22) buyurmak suretiyle insanın yaratılıştan akl-ı selim sahibi olduğuna işaret etmiş ve aklın bu özelliğinin çevre tesirleri ile bozulabileceğini belirtmek istemiştir. İbn Sînâ, selim olan insan fıtratının akıl diye isimlendirildiğini belirtir. Fahreddin er-Râzî ise aklın doğru bilgiye ulaşabilmesi için hiss-i selîme muhtaç olduğunu söyler.

Kur'an'da bir de "kalb-i selim" geçmektedir (bk. eş-Şuarâ 26/89). Bundan bahseden âyet, mühürlendiği için isabetli düşünmekten mahrum kalmış kalplerden bahseden (bk. Muhammed 47/24) âyetle birlikte değerlendirilecek olursa, kalb-i selimin akl-ı selîme yakın bir mânâ taşıdığı veya en azından aklın selâmetini koruyabilmek için yaratılıştaki saflığını ve istikametini devam ettiren bir kalbe yahut da vicdana sahip bulunmak gerektiği sonucuna varılabilir (bk. KALB).

BİBLİYOGRAFYA:

İsmail Fennî, *Luğatçe-i Felsefe*, "bon sens" md.; Müslim, "Kader", 22; İbn Sînâ, *en-Necât* (nşr. Mâcid Fahrî), Beyrut 1405/1985, s. 99; Fahreddin er-Râzî, *Kitâbü'n-Nefs ve'r-rûh* (nşr. M. Sagîr Hasan el-Ma'sûmî), Tahrân 1406, s. 52-54, 79-80; A. Lalande, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, "sens" md.; Cemil Salîbâ, *el-Mu'cemû'l-felsefî*, Beyrut 1982, I, 467-468; II, 84.

SÜLEYMAN HAYRİ BOLAY

AKLÂM-ı SİTTE

(اَقْلَامِ سِتَّة)

İslâm hat sanatında,
aynı yazının farklı tarz
ve üslupları mânâsında
"şes kalem" diye de adlandırılan
altı hat.

Bunlar tevki' (تَوَكُّع) ve rikâ' (رِقَاع), muhakkak ve reyhânî, sülûs ve nesih hatlarıdır. Başta aklâm (müfredi kalem) kelimesi olmak üzere bu isimlerden bazıları hat istilâhı olarak çok eski tarihlerden beri mevcuttur. Ancak zamanla delâlet ettikleri şeyler değişmiştir.

İslâmiyet'in doğuşu sırasında Arap yazısı, hem şekil bakımından hem de Arap dilini tesbit ve ifade edebilecek bir yazı sistemi olarak çok iptidâî seviyede idi. İslâmiyet'le yazının kazandığı ehemmiyet, Kur'an-ı Kerim'in yazı ile tesbiti, İslâm-Arap Devleti'nin muhtelif müesseseleriyle kurulup genişlemesi, Arap yazısının iki yönden gelişmesine âmil oldu: Bir yandan Arapça'yı tesbit edebilen bir yazı sistemi olması sağlandı (bk.

ARAP, YAZI), öte yandan şekil bakımından işlendi, güzelleştirildi; hatta bu medeniyetin hâlâ büyük bir canlılıkla yaşayan bir sanat şubesinin ana malzemesi oldu.

Bahsedilen devrede aynı yazının, yazı malzemesine ve kullanıldığı sahaya göre biri düz hatları ve keskin köşeleri galip vaziyette olan şekli, diğeri yuvarlak karakterli hatları ve yumuşak köşeleri galip vaziyetteki şekli olmak üzere birbirinden farklı hususiyetler kazanmaya başlayan iki tarzı doğmaya başladı.

Hat sanatında üslûp sahibi gerçek sanatkârlara, sadece yazısı güzel olanlardan ayırmak için verilen en eski sıfat muharrirdir. Bu kelimenin yerini zamanla hattat almıştır. Muharrir sıfatı ile la kaplandırılan sanatkârların en eskisi ise hat sanatı tarihinin ilk büyük merhalelerinden biri olan Kutbetü'l-Muharrir'dir (ö. 154/771). İbnü'n-Nedîm, Kutbe'nin dört kalem ihdas ettiğini söylerse de bunların mâhiyetini açıklamaz (bk. *el-Fihrist*, s. 7). Ağzı enleri birbirine nisbetle tayin edilen bu kalemlerden birincisi kalemü'l-celîl idi. Bu suretle Emevîler devrinde, muhtelif tipte vesîkalara muayyen ebadda varaklar tahsisî ile bunlara uygun büyüklükte yazılar için standart kalemler ihdas edilmiştir. Daha sonra gelen sanatkârlar hünerlerini daha çok celîl kalemlerle yazılan büyük yazılarda göstermişlerdir.

Bu sanatkârlardan biri Abbâsîler devrinin başlarında, hicrî II. asır ortalarında şöhret sahibi olan ve pek çok talebe yetiştirmiş bulunan İshak b. Hammâd el-Kâtib'dir. Celîl üstadı olduğu belirtilen İshak b. Hammâd'ın talebelerinden İbrâhim es-Siczî (veya eş-Secerî), -tûmâr kalemine nisbetle- sülûseyn ve sülûs diye adlandırdığı iki kalem ihdas etti. Kâtip ve şair olan Yûsuf Lakve, seleflerinin tesbit etmiş bulunduğu en-nisfû's-sakîlden bir kalem çıkardı. Vezir Zû'r-riyâseteyn el-Fazl b. Sehl (ö. 202/818) bu kalemi çok beğendi ve ona er-riyâsî adını verdi. Bu kalem daha sonraları kalemü't-tevkiât adını almıştır. İbrâhim es-Siczî'nin talebelerinden el-Ahvel el-Muharrir, yine tûmâr esas olmak üzere bazı kalemler çıkarmış, ayrıca sülûsün ve nisfın incelerine mahsus olmak üzere hafifü'n-nisf ve hafifü's-sülûsü ihdas etmiştir.

Kutbetü'l-Muharrir ile İbn Mukle (ö. 328/940) arasında gelen sanatkârların en mühimi olan el-Ahvel'e on bir kalem ve hat isnad edilir. Bunlar arasında mü-

selsel (bütün harfleri birbirine bitişik yazı), hattü'l-muâmerât, hattü'l-kısa gibi, kalem değil, yazı şekline veya belli bir kalemin tahsis edildiği saha veya mevzûa delâlet eden adlar da vardır.

Şu halde başlangıçta yazı yazılan malzemenin (parşömen, papirüs veya kâğıdın) ebadına uygun cesâmette yazı için kalem tesbit edilmiştir. Büyük boy malzeme üzerine yazılacak yazılar için büyük (celîl) denebilecek yazıların başlangıç noktası aranmış, buna uygun kalemin ağız daha küçük boyları tesbit için esas kabul edilmiş, sonra da eni bunun üçte ikisi, yarısı, üçte biri vs. olan, yine varak ebadında en uygun kalemler ihdas edilmiştir. Bu farklı kalemler bazan standart büyüklükteki kaleme nisbetleriyle adlandırılmış (msl. kalemü's-sülûs), bazan tahsis edildiği mevzû veya kullanma sahasına göre anılmıştır (kalemü't-tevki'). Muhtelif divanlara, resmî dairelere, resmî ve hususî mâhiyetinde çeşitli saha ve mevzûlara ait vesîkalara muhtelif büyüklükte varaklar dolayısıyla değişik boyda kalemler tahsis edilmiştir.

Bu kalem adlarının bir kısmı zamanla bu kalemlerle yazılan yazılar, farklı karakterler, hususiyetler kazanmaya, her kalemden değişik üslûplar doğmaya başlamıştır. Çünkü bu kalemlerle yazılan yazılar birbirinin riyâzî mânâda büyüğü veya küçüğü değildi. Meselâ tûmâr kaleminin ağız eni 24 beygir kuyruğu kılı (~ 15 mm.), elifi 24×24=576 kıl (24×15=360 mm.) boyunda idi; halbuki sülûs kalemin ağız tûmârının üçte biri, yani 24/3=8 kıl (8×0,625=5 mm.), buna mukabil elifinin boyu veya bazı harflerinin ufki uzunluğu 8×8=64 kıl (8×5=40 mm.) miktarı idi.

Bu kalem adlarının bir kısmı bunlara bağlı olarak hususî karakter kazanan yazı üslûplarının, hatların da adı oldu. Hicrî I. ve II. asırlarda sanatkârların zevk ve sezişleriyle buldukları birtakım nisbetlere bağlı olarak geliştirdikleri bu tarzlara aslî ve mevzun hatlar dendi. Bazı sanatkârlar bazı hatların gelişmesine daha çok hizmet etmişlerdir. Meselâ İbn Mukle'ye kadar uzanan bu devrenin büyük sanatkârlarından Zâkif (Ahmed b. Muhammed), hususiyetle sülûs üstadı idi.

İbn Mukle ile, daha doğrusu İbn Mukle kardeşlerle -yani ikisi de vezir olan Ebû Alî Muhammed b. Alî (ö. 328/940) ve Ebû Abdillâh el-Hasan b. Alî (ö. 338/949) ile- hat sanatı tarihinde yeni bir devir açıldı. İbn Mukle'lerin bu sahadaki

hizmetleri umumiyetle bir arada mütâ-laa edilmiş ve hat sanatının bu simalar-la yaşadığı merhaleyi Ebû Alî İbn Mukle'nin ağır basan şahsiyeti temsil etmiştir. İbn Mukle, seleflerinin üç asırlık arayış ve tecrübeler sayesinde zevk ve sezişleriyle elde ettikleri şekillerin nizamını ve aralarındaki nisbetleri belli kaidelere bağlayan bir usul ortaya koydu. Böylece aslî ve mevzûn hattın yerini harflerinin ayrı ve bitişik hallerdeki şekillerini belli esaslara ve ölçülere dayalı nisbetlere bağlayan el-hattü'l-mensûb (nisbetli yazı) aldı. Bu usul, yazıların değerlendirilmesini ve öğretilmesini de kolaylaştırdı.

Öteden beri mensûb hattın usul ve kaidelerini tesbit eden İbn Mukle'nin Ebû Alî olduğu tekrarlanırsa da İbn Halikân, bu büyük hizmetin onun gibi vezir ve hattat olan kardeşi Ebû Abdillâh'a ait olduğunu söyler (bk. *Vefeyât*, III, 342, str. 6-7). İbn Mukle kardeşlerden Ebû Alî'nin daha çok rikâ' ve tevkî'e, diğerinin ise neshî'ye ehemmiyet verdiği de rivayet edilir.

Aklâm-ı sitte arasında anılan kalem-lerden bazıları hicrî III. ve IV. asırlarda işlenmeleri için çok müsait zemin ve vesileler bulmuştur.

Mimari eserlerde celil hatlar tezyîni unsurların başında yer alırken, yüksek dereceli divanlardaki kâtipler, hususiyetle tûmâr, riyâsî, sülûseyn ve tevkî' boylarındaki hatları işlediler. Daha Emevîler devrinde başlayan tercüme ve telif hareketleriyle bu hareketlere muvâzî olarak büyüyen, zenginleşen kütüphaneler bir nevi enstitü veya akademi mahiyetindeki ilmi kuruluşlara doğru gelişerek Hârûnürreşid'in ve bilhassa oğlu Me'mûn'un hilâfetine çoğu zaman beytû'l-hikme, bazan da hizânetü'l-hikme diye anılan geniş teşkilâtli müesseselerle beslendi. Beytû'l-hikmeleri muhtelif kültür merkezlerinde kurulan dârü'l-ilmîler ve Fâtımîler'in hicrî IV. asır sonlarında Mısır'da tesis ettiği dârü'l-hikme gibi aynı veya benzeri adlar taşıyan müesseseler takip etti. Telif, tercüme ve istinsah faaliyetleriyle zenginleştirilen büyük kütüphanelerle mücehhez bu müesseseler ve diğer kütüphaneler hat sanatının gelişmesine çok müsait bir zemin hazırladılar.

Kütüphaneler, telif ve tercüme faaliyetlerine dayanan bu müesseseler, git-tikçe gelişen kültür ve sanat hareketle-ri "kitab"a karşı rağbeti arttırdı ve zamanla kitap istinsahı yanında kırtâsî

malzeme ve kitap ticareti yapan, bir kısmı belli kütüphanelerin, mühim şahsiyetlerin ihtiyaçlarını üzerine alan, hat-ta bazı âlimlerin belli eserlerini çoğaltıp satma hakkına sahip olan verrâklar ortaya çıktı. Yazısının güzelliği yanında -ve belki daha çok- imlâsının doğruluğuna, tedvîn, telif, rivayet ve muhtelif safhalarıyla tedris usullerinden kitap-lara akseden teknik hususları iyi bilen, bunların tesbit ve naklinde uyulması gereken usullere ehemmiyet veren, içle-rinde birçok büyük dil ve edebiyat âlimi bulunan bu âlim müstensihler, hususiy-le kitap istinsahına mahsus verrâkî, mu-hakkak veya ırâkî gibi isimlerle anılan yazı tarzını işlediler.

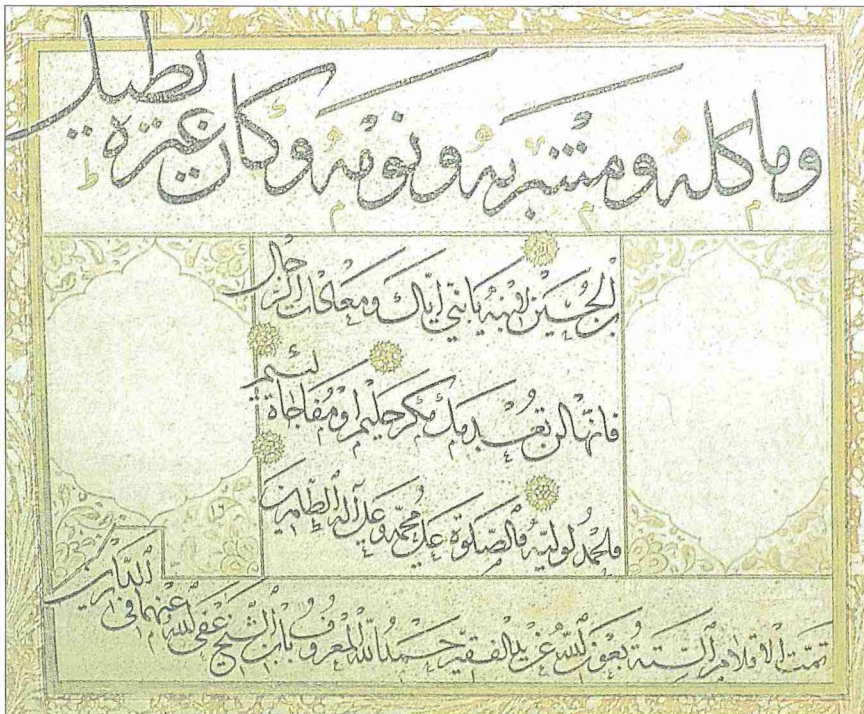
Aklâm-ı sitte içerisinde yer alan ve ne-sihten ayırmak için neshî diye anacağımız bu tarz, muhakkak, reyhânî ve neshînin ortaya çıkmasını hazırlamıştır. Neshînin IV. (X.) yüzyıldan itibaren geçirdiği merhaleleri müşahadeye imkân sağla-yan oldukça çok sayıda numune mevcuttur. Bunlardan biri, yazısı el-Yezîdî'nin, İbn Mukle'nin ve el-Cevherî'nin yazıları gibi, güzellikte darbimesel haline gel-miş olan âlim sanatkarlardan Bağdatlı Muhallil b. Ahmed'in 347'de (958) istinsah ettiği bir eserdir (Köprülü Ktp., nr. 1507).

Bu tarzın daha ehemmiyetli bir vesikası, İbn Esed künyesiyle meşhur Muhammed b. Esed b. Alî el-Kâri el-Bez-zâz'ın (ö. 410/1019) Ebû Abdillâh İbn Mukle'nin hattı ile yazılmış bir nüsha-dan (Süleymaniye Ktp., Reisülküttâb, nr. 904) 370'te (980) "nakl" ve istinsah etti-ği bir eserdir. Nitekim el-hattü'l-mensû-ba dair müellifi meçhul bir risâlede, İb-nü'l-Bevvâb'ın üstadı bulunan İbn Esed için, "Muhakkaka yakın bir nesihle şiir kitapları istinsah ederdi" denilmektedir. Onun yazısının bu kısa, fakat çok isabetli tavsifi, aynı zamanda hicrî III. asırda hususiyetle dil ve edebiyata ait eserlerin istinsahında kullanıldığını gör-düğümüz neshîyi de tanıtmaktadır. Klasik şekliyle aklâm-ı sitte içerisinde yer alan muhakkakın birtakım hususiyetle-rini taşıyan bu yazı, daha sonra reyhâ-nîye ve neshe inkılâb etmiştir.

Kullanma sahaslarına uygun muhtelif cesâmetlerdeki mevzûn hatlar, İbn Mukle'nin tesbit ettiği nisbetlere bağlı ola-rak, incelik-kalınlık, büyüklük-küçüklük dışında, belirgin hususiyetler kazandı. Bu gelişme bir ıstıfâ hareketini de be-raberinde getirdi.

Hat sanatının İbn Mukle'den sonraki ilk büyük merhalesi olan İbnü'l-Bevvâb

Şeyh Hamdullah'ın tevkî' - rikâ' kütâsı (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 2084)

(ö. 413/1022), bu ıstıfâ hareketinin de ilk büyük mümessilidir. Mensûb hattı daha ince hendesi nisbetlere bağlayan İbnü'l-Bevvâb, çok sayıdaki kalemlerden doğan birbirlerine yakın ve benzer üslûpların ortak hususiyetlerini en bâriz şekilde taşıyanlarını seçti. Onun, kalemlerin sayısını sekize indirdiği söylenir. Daha sonraki asırlarda ise bu sayı yediye inmiştir. Yazıları üç asra yakın bir müddetle mükemmel örnekler olarak taklit edilen İbnü'l-Bevvâb'ın arkasından gidenler ona yaklaşılabildikleri, onu taklitteki başarıları nisbetinde büyük sanatkâr sayıldılar.

Hat sanatı tarihinde bir dönüm noktası olan Yâkût el-Müstasımî de (ö. 698/1298) asıl yetişmesini İbn Mukle'nin ve bilhassa İbnü'l-Bevvâb'ın yazılarını yıllarca incelemiş ve farkedilemeyecek kadar başarı ile taklit etmiş olmasına borçludur. Yâkût'un sanat kudreti yanında kalem ağzının kesilişinde yaptığı değişiklik gibi yeniliklerin aklâm-ı sitte'nin hepsine tesir ettiği muhakkaktır. Onun, seleflerinin koydukları kaidelere bağlı kalmakla beraber, hatta zarafet kazandırdığı ve hususi bir üslûp getirdiği kabul edilir. Yazılarını -imzasına kadar- taklit ve nakletmelerine izin verdiği talebeleri, hatta onların talebeleri ile kendisinden sonra da muhtelif yerlerde devam eden Yâkût mektebinde aklâm-ı sitte büyük gelişme gösterdi. Fakat onun hizmeti bilhassa muhakkak ve reyhânînin mükemmelleştirilmesinde görülür.

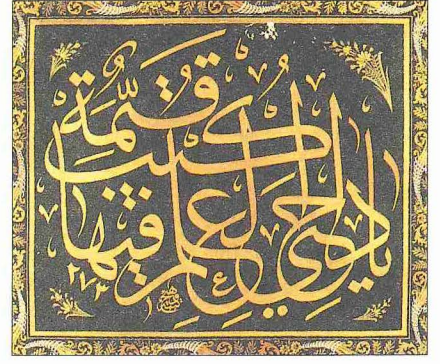
Büyük küçük her ilim, sanat ve kültür muhitinde alâka ve hatta himaye görmekle beraber, hicrî II. asrın sonlarından VII. asrın sonlarına kadar hat sanatının gelişmesine yön veren merkez Bağdat oldu. Abbâsîler'in sukutundan

(656/1258) ve Yâkût'un ölümünden sonra Bağdat bu tesirli yerini kaybetti; ilimlerin ve sanatların hemen hemen bütün şubeleriyle alâkalı bulunan hat sanatı İslâm dünyasının her tarafında birbirleriyle yarışan kültür merkezlerindeki sanat hareketlerinin en göze çarpan rekabet sahası oldu.

Hattın Abbâsîler devrinde, Bağdat'ın sukutundan sonra muhtelif merkezlerde, hususiyetle Kahire'de ve daha sonra İstanbul'da gördüğü rağbet ve ulaştığı seviye karşısında İbn Haldûn'un (ö. 808/1406), bu sanatın, siyasî kudret ve hâkimiyete bağlı olarak refahın yükseldiği yerlerde inkişafına müsait zemin bulunduğu şeklindeki görüşüne (bk. *el-Mukaddime*, III, 949) katılmamak mümkün değildir.

Hat sanatı Mısır'da daha Tolunoğulları zamanında (254-292/868-905) ulaştığı yüksek seviyeyi sonraları da korudu. Tarihî bilgilerin ve mevcut eserlerin tetkiki, Kahire'nin bu sanatta VIII-IX. (XIV-XV.) asra kadar Bağdat'tan sonra ikinci mühim merkez olduğunu göstermektedir.

IX. (XV.) asrın başlarında, Mısır'da hat sanatına hâkim olan nazarî bilgileri ve bunların tatbikî numûnelerini anlamamıza ve görmemize imkân veren eserler vardır. Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) âbidevî eseri *Şubhu'l-a'sâ'*'nin hatla ilgili kısımları, Âsârî'nin (ö. 828/1425) *el-İnâyetü'r-rabbâniyye*'si bunların başında gelir. Kalkaşendî *Divânü'l-inşâ'*'da, zamanında kullanılmakta olan şu altı kaleme, numaralayıp altı bab tahsis etmiştir: 1. Kalemü't-tümâr, 2. Kalemü muhtasari't-tümâr, 3. Kalemü's-sülûs (iki nevi vardır: a) Kalemü sakilî's-sülûs veya yalnız kalemü's-sülûs, b) Kale-

Vehic Efendi'nin celfi-sülûs levhası (İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 291)

mü hafifî's-sülûs), 4. Kalemü't-tevkî', 5. Kalemü'r-rikâ', 6. Kalemü'l-gubâr.

Eserin muhtelif yerlerinde bunları sayarken müellifin farklı ifadeler kullanması, bu ıstılahlarla bir taraftan ağız enlerine göre adlandırılan kalemleri, diğer taraftan bu kalemlere bağlı olarak teşekkül eden değişik tarzlardaki hatları kastetmesindedir. Bununla beraber, hususiyetle, hat nevlere denilen tarzları kastettiği zaman "tarîka" (yol, tarz) kelimesini kullanır (msl. tarikatü's-sülûs, tarikatü'l-muhakkak vs.).

Bu iki eserde geçen hat tarz ve nevlere de şunlardır: sülûs, tevkî', rikâ', muhakkak, reyhânî, nesih, müselsel, vazâh (وضاح), tümâr, mensûr. Dikkat edilirse bunlardan bir kısmının aynı üslûbun farklı kalemlerle yazılan değişik boyları olduğu görülür. Nitekim müselsel, tevkî'in bir kolu olarak doğmuştu; vazâh nesihnin irisi, gubâr küçüğüdür. Mensûr yine nesihnin küçüğe ve seyrekleme, havâşi meyilli satırlar halinde yazılanıdır. Reyhânî ise muhakkakın yarı büyüklüğünde bir kolu kabul ediliyordu.

Kısaca IX. (XV.) asır başında Mısır'da Divânü'l-inşâ'da aklâm-ı sitte sözü yukarıda sayılan kalemleri ifade ediyor ve bu kalemlerle yazılan birtakım hat nevlere doğmuş bulunuyordu. Bu tarzlardan bazılarının Bağdat'ın sukutundan sonra teşekkül eden kültür ve sanat muhitlerinde hususiyetle geliştirildiği de muhakkaktır. IX. (XV.) asrın ikinci yarısına kadar devam eden iki buçuk asırlık devrede hat, biri resmî divanların an'ane-yi korumak isteyen muhafazakâr muhitinde, diğeri yukarıda temas edilen ıstıfâ hareketinin tabii bir neticesi olarak açılan ve gittikçe aydınlık kazanan bir yönde olmak üzere iki yolda gelişti. İ-

Seyh
Hamdullah'ın
muhakkak -
reyhânî
kıtası
(TSMK,
Emanet
Hazinesi,
nr. 2084)

lâm hat sanatı, nihayet onun en yüksek seviyesini temsil eden Osmanlı mektebinin öncülerinin kaleminde bu seçilme-durulma safhasının son merhalesini yaşadı ve dokuz asırlık gelişmelerinin dayandığı uzun tecrübelerin neticelerine göre yeniden nizama kavuştu.

Bu safhadan itibaren birtakım istilâhlar mâna değiştirmiş, bazıları unutulmuş veya bazı yeni istilâhlar doğmuştur. Bu arada aklâm-ı sitte terkinde görüldüğü gibi kalem artık eski mânasını geride bırakmış ve bu istilâh altı tarz yazıyı ifade etmiştir. Celîl istilâhının yerini, tarz olarak küçüğü de bulunan hat nevelerinin en az serçe parmak eninde büyük şekilleri demek olan ve tek başına ayrı bir tarza delâlet etmeyen celî aldı (sülûs, celî-sülûs, ta'lik, celî-ta'lik, divânî, celî-divânî vs. gibi). Bu hat neveleri klasik hususiyetlerini kazanış sırası ile tevki' ve rikâ', muhakkak ve reyhânî, sülûs ve nesih'tir.

Tevki' ve rikâ' birbirine çok yakın iki tarz olup tevki'in kalemi işaret edildiği gibi kalemü'r-riyâsî ve kalemü't-tevkiât diye, rikâ' ise icâze diye de anılmıştır. Bunlar bütün hat neveleri içerisinde hususiyetlerini ilk kazanan tarzlar olmalıdır. Bu iki tarzın eski şekillerini ve gelişmelerinin merhalelerini müşahadeye imkân veren vesikalar vardır. Öteden beri birtakım vesikalara ilâve edilen hüküm ve mülâhazalar, kitap ve risâlelerde ferağ, mukabele, semâ, kiraat, rivayet, mütâlaa vs. kayıtları, asıl metne karışmaması için farklı ve daha işlek bir hatla yazılırdı. Tevki' ve rikâ' bu vesilelerle gelişmiş olmalıdır. Bu hatlar kitap yazısı olarak görülmez. Muhtelif seviyede divanlarda, gene muhtelif derecede ehemmiyet taşıyan vesikaların ebadına uygun olarak tevki' veya rikâ' kullanılmıştır. Vakfiyeler, kadıklarca tanzim edilen alım, satım veya borç senetleri umumiyetle rikâ' ile yazılırdı. İran'da kadîm ta'likin ihdâsına ve Osmanlılar'da divânînin geliştirilmesine kadar resmî vesikalarda en sık kullanılan hat rikâ' idi.

Muhakkak ve reyhânî (veya reyhân) birbirlerine çok yakın iki tarz olup reyhânî muhakkakın küçüğüdür. Çok eski bir üslûp olan muhakkakın sanatkârane tasarruflarda bulunulmaksızın harflerin tabii şekillerini koruduğu kabul edilir. Kitap yazısı olarak müstensihlerin, verâkların geliştirdikleri neshî dediğimiz tarz, yukarıda işaret edildiği gibi irâkî, verrâkî, hatta muhakkak diye anılıyordu

ve bu tarzın bazı hususiyetlerini taşıyordu. V. (XI.) asırda mushaf istinsahında kûfinin yerini almıştır. İbnü'l-Bevvâb'ın ve onun mektebini devam ettirenlerin, Yâkût'un ve talebelerinin en çok meşgul oldukları hat neveleri muhakkak ve reyhânîdir. Hicrî V. asırdan itibaren muhakkak yerini sülûse bıraktı. Bu iki tarz (muhakkak ve reyhânî), Selçuklular devrinde mushaflarda en sık görülen hat neveleri olmaktaydı devam etti.

Sülûs ve nesih en çok işlenmiş hat neveleridir. Aklâm-ı sittenin adları içinde istilâh olarak en eskisi sülûstür. Bununla beraber önceleri ağız eni tûmârının üçte biri (yani 8 at kuyruğu kılı miktarı) bir kalemi ifade ediyordu. Hat nevi olarak klasik karakterini yukarıda zikredilen hatlardan sonra kazandı. Sülûs tarzı, muhakkakla beraber, büyük boy kalemle yazılan yazılara hâkim olmaya ve celî-sülûs, mimari eserlerde tercih edilen hat haline gelmeye başladı. Baysungur b. Şâhruh b. Timur (ö. 837/1433), Esedullâh-ı Kirmânî (ö. 892/1487) gibi sanatkârların bu tarzın gelişmesindeki hizmetleri büyük ise de bu hususta Osmanlı mektebinin kuruluş safhasında gelen iki sanatkârı ayrıca anmak gerekir. Bunlar, Fâtih Camii'nde yazısı kalmış olan Edirneli Yahyâ es-Süfî (ö. 882/1477) ile oğlu ve talebesi olup gene Fâtih Camii'nin kitâbesi, Bâb-ı Hümayun'un üstündeki inşa kitâbesiyle ay-

nı yerdeki müsennâ âyet-i kerîme, yazılarından numûne olarak kalabilen Alî b. Yahyâ es-Süfî'dir. Bu hattatın anılan müsennâ yazısı, sonra gelen hattatlara asırlarca celî-sülûs numûnesi olmuştur.

Hat sanatında en büyük merhalelerden biri olarak mektep halinde yer alan Amasyalı Seyhoğlu Hamdullah'ın (ö. 926/1520) aklâm-ı sittete giren bütün hatları mükemmelleştirdiği muhakkaktır. Bununla beraber Osmanlı hattatlarının muhakkak ve reyhânî tarzlarına nazaran daha çok rağbet göstererek eriştikleri mükemmeliyet sonunda sülûs, yazı tarzlarının esası kabul edilmiş, kitap yazısı olarak gittikçe sahası genişleyen nesih ise mushaflarda da reyhânînin yerini almıştır. Neshin bu derece ehemmiyet kazanmasında Amasyalı Seyhoğlu Hamdullah gibi bir dehadan sonra kendisini kabul ettirebilecek derecede büyük bir sanatkâr olan Hâfız Osman'ın da (ö. 1110/1699) hissesi vardır. Esasen kolay okunan bir hat nevi olan nesih, bu safhalardan sonra matbaacılıkta da tercih edilen yazı karakteri olmuştur.

Celî istilâhının tabii cesâmetinden büyük yazılara sıfat olduğu yukarıda geçmişti. Büyük kalemle yazılan yazılar için ekseriya sülûs tercih edildiğinden, zamanla celî-sülûsten kısaltılarak bunlara sadece celî denmiştir. Celî-sülûs, Fâtih devri hattatlarından Alî b. Yahyâ'nın açtığı yolda geliştirdi. Amasyalı Sey-

Abdülkadir Şükrü'nün sülûs - nesih kitası (İÜ Ktp., AY, nr. 6504)

hoğlu Hamdullah'ın ve talebelerinin celi-sülüsün gelişmesine de hizmetleri geçmiştir. Fakat bu hususta bir başka sanatkarı, Ahmed Karahisârî'yi (ö. 963/1556) anmadan geçmek mümkün değildir. Karahisârî ile oğlu ve talebesi Hasan Çelebi'nin İstanbul'da Süleymaniye ve Edirne'de Selimiye camilerindeki ve başka eserlerdeki Kanûnî devrinin azamet ve vakarını hendesenin nizamında aksettiren yazıları, celi-sülüsün mimari âbideleri nasıl tamamlayan bir unsur olabildiğini gösterir. Bu sanatkarlarla celi-sülüsün büyük siması Mustafa Râkım (ö. 1241/1825) arasında gelenler ve onu takip edenler, hat sanatının zirveye ulaştığı ve yolun sonuna gelindiği zamanın hâkim olduğu her merhalede yeni yollar açabilmişler ve onu tasavvurların ulaşamadığı yeni ufuklara yükseltebilmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. G. Flügel), Leipzig 1871, s. 4, 6-9; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Risâle fî 'ilmi'l-kitâbe* (*Şelâşü resâ'îl* içinde, nşr. İbrâhîm el-Kilânî), Dimaşk 1951, s. 27-48; Ebû Amr ed-Dânî, *el-Muhkem fî nakhi'l-meşâhif* (nşr. İzzet Hasan), Dimaşk 1379/1960; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 342-344; V, 113-118; VI, 119; VIII, 322; İbn Haldûn, *el-Mukaddime* (nşr. A. Abdülvahîd el-Vâfî), Kahire 1379/1960, III, 949-953, 958-960; İbnü's-Sâiğ, *Tuhfetü üli'l-el-bâb fî şinâ'ati'l-hat ve'l-kitâb* (nşr. Hilâl Nâci), Tunus 1981; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III; Âsârü'l-Kureşî, *el-İnâyetü'l-rabbâniyye fî tarîkat-i's-Sa'bâniyye* (nşr. Hilâl Nâci), *el-Mevrid*, VII/2, Bağdad 1399/1979, s. 221-284; Âlî, *Menâkıb-ı Hünervârân*; Kâdî Ahmed [Kummî], *Calligraphers and Painters* (trc. V. Minorisky), Washington 1959; Müstakimzâde, *Tuhfe*; Mustafa Hilmi Efendi, *Mizânü'l-hat*, İstanbul 1986; Habîb, *Hat ve Hattâtân*, İstanbul 1305; Ayverdi, *Fatih Devri Hattatları*; İbnülemin, *Son Hattatlar*; A. Süheyl Ünver, *el-Hattâtü'l-Bağdâdî* ("Âlî b. Hilâl, Bağdad 1377/1958; Behcet el-Eserî, *Tahkikât ve ta'likât ala Kitâbi'l-Hattâtî'l-Bağdâdî* ("Âlî b. Hilâl el-Bağdâdî, Bağdad 1377/1958; Selâhaddin el-Müneccid, *el-Kitâbü'l-'Arabîyyü'l-mahfûf ile'l-karnî'l-âsirî'l-hicrî I: en-nümâzic*, Kahire 1960; a.mlf., *Dirâsât fî tarîhi'l-hattî'l-'Arabî münzûl bidâyetih ilâ nihâyeti'l-'asrî'l-Emevî*, Beyrut 1972; Enis Feriha, *el-Hattû'l-'Arabî: neş'etühü, müşkiletüh*, Beyrut 1961; Nâci Zeynüddin, *Muşavverü'l-hattî'l-'Arabî*, Beyrut 1394/1974; a.mlf., *Bedâi'u'l-hattî'l-'Arabî*, Beyrut 1981; Süheyl Yâsin el-Cübürî, *Aşlû'l-hattî'l-'Arabî ve te'avvürüh hattâ nihâyeti'l-'asrî'l-Emevî*, Bağdad 1977; Fevzi Sâlim Affî, *Neş'e ve te'avvürü'l-kitâbeti'l-hattîyye-ti'l-'Arabîyye ve devruha's-sekâfi ve'l-ictimâ'î*, Küveyt 1400/1980; M. Uğur Derman, *Türk Hat Sanatının Şâhserleri*, İstanbul 1982; Etrafî bilgi ve bibliyografya için bk. a.mlf., *İslâm Kültür Mirâsında Hat Sanatı*, İstanbul (IRICA tarafından neşredilmek üzere olan eserin Giriş bölümü); El¹, "Khat" md.; B. Moritz, "Arabistan (Yazı)", *İA*, I, 498-512; F. Krenkow, "Hat", *İA*, V/1, s. 357-358.

NİHAD M. ÇETİN

AKLÎ ALÎ, Tablizâde

(ö. 1116/1704)

Mutasavvîf-şair, zâkirbaşı, neyzen ve bestekâr.

Bursa'da doğdu ve orada yaşadı. İyi bir tahsil gördü. Halvetiyye'den Debbâğ-zâde Tekkesi şeyhi Debbâğ Yûnuszâde Mustafa Efendi'ye intisap etti. Burada Yahyâ Efendi (Mühtedî) ve diğer müzikşinaslardan dinî eserler meşkederek kendisini yetiştirdi. Güzel sesi ve zikre hâkimiyeti ile kısa zamanda dikkati çekerek bu tekkenin zâkirbaşılığına getirildi. Sürmeli İsmâil Efendi'nin vefatı üzerine, Şeyh Seyyid Mehmed Emîr Enârî'nin müsaadesiyle 1701'de Fenârî Ahmed Paşa Zâviyesi şeyhliğine tayin edildi. Bu vazife-de iken 17 Şaban 1116'da (15 Aralık 1704) vefat etti. Adı geçen zâviyenin yakınındaki Yeniyer Mezarlığı'na defnedildi.

Tasavvuf yanında edebiyat ve müzik ile de meşgul olan Aklî Ali Efendi, daha çok şiirleri ve tarih manzumeleri ile tanınmış, ancak şiirlerini topladığı bir divanına rastlanmamıştır. Onun şöhretli bir neyzen olduğu ve 1000'den fazla beste yaptığı söylenmekte ise de zamanımıza ulaşan herhangi bir eseri bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şeyhî, *Vekâyü'l-fuzalâ*, s. 413-414; Mehmed Râşid, *Zübdetü'l-Vekâyî*, Millet Ktp., Ali Emîrî, T, nr. 89, vr. 249^b-250^a; Mehmed Fahreddin, *Gülzar-ı İrfân*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Şer'iyye, nr. 1098, vr. 151^b; Belîğ, *Nuhbetü'l-âsâr*, İÜ, TY, nr. 1182, vr. 63^b; a.mlf., *Güldeste*, s. 495; Mehmed Şükrî, *Silsilenâme*, Üsküdar Selim Ağa Ktp., Hüdâyî Kitapları, nr. 1098, vr. 24^a; Mehmed Şemseddin, *Yâdigârı Şemsî*, Bursa 1332, s. 80-81; Ergun, *Türk Şairleri*, s. 400; a.mlf., *Antoloji*, I, 53-54.

NURİ ÖZCAN

AKLIYYÂT

(العقليات)

Aklın bilgi edinme alanları veya akılla elde edilen bilgiler mânasında kullanılan terim.

Selef âlimlerinin âyet ve hadislerle dayanarak açıkladıkları konuların çoğu, kelâm ilminin ortaya çıktığı hicrî II. yüzyıldan itibaren aklın bilgi sınırı içine alınmaya başlanmış; özellikle Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin, dinî hakikatlerin akıl ve sem' (Kitap ve Sünnet) vasıtasıyla bilinebileceğini belirterek (bk. *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 4 vd.) din ile ilgili bilgi kaynaklarını bu iki temel noktada toplamasından sonra kelâm ilminin problemleri "akıl ile

bilinebilenler" ve "nakil (sem') ile bilinebilenler" şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki akliyyât, ikincisi de sem'îyyât veya şer'îyyât terimleriyle ifade edilmiştir. Mu'tezile kelâmcısı Kâdî Abdülcebbar'ın eserlerinde açık bir şekilde görülen akliyyât-sem'îyyât taksimi, daha sonra Cüveynî (bk. *el-Akide-tü'n-Nizâmiyye*, s. 77), Gazzâlî (bk. *İhyâ*, I, 16), Râzî, İcî, Teftâzânî, Cürçânî, İbnü'l-Hümâm, Beyâzîzâde Ahmed Efendi gibi Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye kelâmcıları tarafından da kullanılan yaygın bir metot haline gelmiştir. Geliştirilen bu yeni anlayışla, daha önce selevî âyet ve hadislerde verilen bilgilerle iktifa ettikleri birçok dinî konu akliyyât içinde değerlendirilerek bu konulara çeşitli akli izah ve yorumlar getirilmiştir. Bu metoda göre kelâmcıların üç ana esasta topladıkları inanç problemleri akli açıdan şöyle değerlendirilmiştir: Allah'ın varlığı akılla bilinebilir. Akıl onun zât ve mâhiyetini yalnızca kavrayamazsa da sıfatlarını ve bu sıfatların eserlerini idrak eder; peygamberlik müessesesini ve insanlığın bu müesseseye ihtiyacını izah edebilir. Akıl dünya hayatından sonra başlayacak ikinci bir hayat olan âhiretin varlığını, mutlak adaletin gerçekleşmesi açısından gerekli görür. İlk devir kelâm kitaplarında fazla yer tutmayan akliyyât bahisleri, felsefenin kelâm ilmi içinde eritilmesinden sonra özellikle Beyzâvî, Teftâzânî ve Cürçânî'nin eserlerinde muhtevanın üçte ikisini teşkil edecek şekilde genişlemiştir.

Akliyyât, kelâm ilmindeki bu muhtevanın yanında, ilimlerin tasnifinde felsefe ve mantığı da içine alacak şekilde geniş kapsamlı epistemolojik bir terim olarak da anlaşılmıştır. Ayrıca daha özel anlamda, akli bilgilerden *bedîhiyyât**'ın diğer bir adı şeklinde (bk. Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 16) veya "akli hükümler" mânasında da kullanılmıştır (bk. Kâdî Abdülcebbar, *Mütesâbihü'l-Kur'ân*, s. 33).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, "şer'" ve "hissî" md.leri; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 4 vd.; Kâdî Abdülcebbar, *Mütesâbihü'l-Kur'ân* (nşr. Adnan M. Zerkûn), Kahire 1969, s. 33, 35-36; a.mlf., *el-Mugnî*, XII (nşr. İbrâhîm Medkûr), Kahire 1382/1962, s. 168, 169; a.mlf., *el-Muhtâf bi't-teklîf* (nşr. Ömer Seyyid Azmi — Ahmed Fuâd el-Ehvânî), Kahire, ts. (ed-Dârü'l-Misriyye), s. 11, 24, 25, 33, 34; Cüveynî, *el-Akide-tü'n-Nizâmiyye* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1398/1978, s. 77; Gazzâlî, *İhyâ*, I, 16; a.mlf., *el-İktisâd*, s. 16; İbnü'l-Vezîr, *İşârü'l-hak' ale'l-halk*, Beyrut 1403/1983, s. 103-106; İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyer*, Kahire 1317, s. 212; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 287-288; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, I, 46; L. Gardet, "Akliyyât", *EI²* (İng.), I, 342-343.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ